

مقاله پژوهشی

بازتاب ژئوپلیتیکی انقلاب اسلامی ایران بر کویت در منطقه خلیج فارس

دانیال رضاپور^۱، روح الله منعم^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵

چکیده: وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ میلادی، مانند پیدایش هر پدیده دیگری در فضای پیرامونی خود موجب اثراتی بوده است. وجه قوی گفتمانی در این انقلاب باعث می‌شود تا بررسی تأثیرات آن در خارج از مرزهای ج.ا.ایران مخصوصاً در خلیج فارس از منظر ژئوپلیتیکی حائز اهمیت ویژه باشد. موقعیت جغرافیایی و اهمیت راهبردی، این منطقه را به یکی از مهم‌ترین مناطق ژئوپلیتیکی در جهان تبدیل کرده است و حضور فعال بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بر این رابطه تأثیر مستقیم گذاشته است. این پژوهش به دنبال ارزیابی الگوی رفتاری ایران و کویت در منطقه خلیج فارس مخصوصاً بعد انقلاب اسلامی می‌باشد زیرا با تحولات راهبردی برگرفته از انقلاب اسلامی محیط راهبردی و چشم‌انداز ترتیبات ژئوپلیتیکی خلیج فارس متحول شده است. در همین راستا سؤال اصلی تحقیق به این شکل مطرح می‌شود که الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال کویت در منطقه خلیج فارس بعد انقلاب اسلامی چگونه می‌باشد؟ با استفاده از مفهوم ژئوپلیتیک استدلال می‌شود که الگوی رفتاری تهران برای حفظ توازن قوا در زیرمنطقه خلیج فارس بعد انقلاب اسلامی، گسترش رابطه اقتصادی و فرهنگی با کویت می‌باشد؛ البته نگرانی‌های ژئوپولی‌نومی همانند همکاری نزدیک دولت کویت با عربستان، اختلاف در میدان گازی آرش و تبادل دفاعی - نظامی با آمریکا به قوت خود باقی مانده است که بعد از سال ۲۰۱۱ سبب گسترش اختلاف‌ها در خلیج فارس مخصوصاً میان ج.ا.ایران و کویت شده است. این مهم را براساس رویکرد توصیفی - تحلیلی با استفاده از روش روند پژوهی و نمونه پژوهی به عنوان روش‌های پژوهش کیفی انجام می‌دهیم که در جمع‌آوری اطلاعات از منابع اسنادی - کتابخانه‌ای و تارنماهای معتبر فضای مجازی استفاده شده است.

واژگان اصلی: ایران، کویت، ژئوپلیتیک، خلیج فارس، انقلاب اسلامی.

^۱ استادیار روابط بین الملل گروه علوم سیاسی دانشگاه گیلان. DANYALREZAPOOR@GMAIL.COM

^۲ استادیار روابط بین الملل گروه علوم سیاسی دانشگاه گیلان

مقدمه

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، پیامدهای مستقیم و غیرمستقیمی بر نظام بین-الملل و عناصر و فرآیندهای درونی آن داشت. خروج ایران از اردوگاه غرب و تقابل اساسی با نظام بین‌الملل، تأثیرات عمیقی بر معادلات منطقه‌ای وارد کرد. عامل بسیاری از این تأثیرات را می‌بایست در ویژگی‌های منحصر به فرد این انقلاب، چه در بعد نظری و چه در بعد اجرایی جست‌وجو نمود. اگرچه قرن بیستم شاهد تحولات وقایع متنوعی از این جنس و در این سطح بود، اما هیچ کدام از این وقایع در چنین گستره‌ای بازتاب نداشت و تأثیرگذار نبود. از جمله ویژگی‌های تأثیرگذار و حیرت‌آور انقلاب اسلامی برای غرب و حتی جهان اسلام، احیای افکار و اندیشه‌های اسلامی در سراسر جهان بود. مهم‌ترین تأثیر انقلاب اسلامی برای احیای ارزش‌ها و آگاهی‌های اسلامی، القای تفکر اسلام سیاسی بود. در واقع، پیروزی انقلاب اسلامی نشان داد که ادیان و به ویژه دین اسلام با گذشت زمان و توسعه مدرنیزاسیون نه به عنوان مهم‌ترین راه نجات بشریت از تنها به پایان راه نرسیده‌اند، بلکه مجدداً ظلم و بیدادگری احیاشده و دنیای مادی‌گرای معنویت‌گریز را متوقف ساخته و دریچه‌ای از معنویات و اعتقادات مذهبی در راستای رستگاری و رهایی بشر از قید قدرت‌های استعمارگر گشوده است. سلسله تحولاتی که در ایران رخ می‌داد، علاوه بر تغییرات بنیادین در نظام سیاسی و جامعه ایران، فراسوی مرزها نیز حرکت می‌کرد و بقای خود را در گسترش ایدئولوژی در ابعاد جهانی می‌دید. به اعتراف دوستان و دشمنان، مخالفان و موافقان انقلاب، بیشترین تأثیر این انقلاب در جهان اسلام و منطقه خلیج فارس مشهود است. در بخشی از این منطقه، انقلاب منبع الهام و تحرک و برای برخی دیگر انقلاب اسلامی ایران و امواج حاصل از آن منبع تهدید جدی ثبات بوده است (کریم آبادی، ۱۳۹۰: ۲). منطقه خلیج فارس از جمله مناطق مهم و راهبردی محاط بر ایران است که بیشترین تأثیر را در سیاست خارجی ایران دارد و از زمان پیدایش اهمیت جهانی آن به خاطر جاذبه‌های ژئوپلیتیک، ژئوکالچر و به‌ویژه ژئواکونومیک همواره در طول تاریخ ضمن بین‌المللی‌کردن موقعیت کشور، فرصت‌ها و تهدیدهایی برای ایران رقم زده است و در آینده هم نقش‌آفرین خواهد بود.

با توجه به اهمیت خلیج فارس در چرخه قدرت و اقتصاد جهانی و ویژگی‌های برجسته آن از دیدگاه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر، شاهد اثرگذاری فزاینده آن بر نظام تصمیم‌گیری منطقه‌ای هستیم. با ورود به قرن بیست‌ویکم و اهمیت یافتن اطلاعات و همچنین نقش بی‌بدیل دولت‌ها در نظام بین‌المللی و سیاست‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و دفاعی، آگاهی یافتن و اشراف بر اطلاعات و ویژگی‌های محیطی، انسانی، اقتصادی کشورهای حوزه خلیج فارس و ارزیابی قدرت آن‌ها در جهت تدوین راهبردها و برآورد راهبردی در برنامه‌ریزی و سیاستگذاری‌ها ج.ا. ایران اهمیت فوق‌العاده‌ای می‌یابد. از سوی دیگر، سایر کشورهای حوزه خلیج فارس همانند کویت در پی تنظیم و بسط روابط با کشورهای منطقه هستند و بخش عمده‌ای از منافع ملی خود را در این منطقه می‌جویند. روابط ج.ا. ایران و کویت به دلایل ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر همواره حائز اهمیت بوده است. روابط با کویت به لحاظ سیاسی به عنوان عضوی از اتحادیه عرب و شورای همکاری خلیج فارس و داشتن مرز مشترک زمینی با عراق و عربستان سعودی و مرز دریایی با ایران و به لحاظ اقتصادی به دلیل عضویت این کشور در سازمان کشورهای صادرکننده نفت و دارا بودن حدود ۱۰۲ میلیون بشکه ذخیره نفتی معادل حدود ۶ درصد ذخایر نفت جهان برای ایران مهم تلقی می‌شود (EIA.Gov, 2023). روابط ایران و کویت بعد از انقلاب اسلامی عمدتاً به دلایل سیاسی فراز و نشیب‌هایی داشته است و حمایت کویت از رژیم بعث عراق در طول جنگ هشت ساله علیه ایران و در اختیار قرار دادن «جزایر بوییان، ورهبه و فلیکا» به عراق و ارسال مهمات و تجهیزات جنگی به رژیم صدام سبب تیره شدن روابط ایران و کویت گردید. با این وجود جنگ خلیج فارس و اشغال کویت توسط ارتش بعث عراق در اوت ۱۹۹۰ باعث شد روابط ایران و کویت به دلیل وجود دشمن مشترک بهبود یابد و حمایت‌های ایران از کویت در این جنگ به ویژه در زمینه تعمیر تأسیسات نفتی آسیب دیده کویت در بهبود روابط دو جانبه نسبت به دهه ۱۹۸۰ اثرگذار بود (خسرو زاده و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۳). در سال ۱۹۹۷، با انتخاب محمد خاتمی به عنوان رئیس‌جمهور ایران روابط دوستانه بین دو کشور ارتقا یافت و در نوامبر ۱۹۹۷، وزیر خارجه ایران از کویت دیدار کرد و در سال ۲۰۰۲، وزیر دفاع ایران هم از کویت دیدار و همکاری

نزدیک‌تر برای مقابله با هر کشور دیگری که ممکن بود به ایران و کویت حمله کند را خواستار شد. همچنین در سال ۲۰۱۴، امیر کویت شیخ صباح احمد الجابر الصباح اولین سفر رسمی خود به ایران پس از انقلاب اسلامی را انجام داد. این سفر در دوران ریاست کویت بر شورای همکاری خلیج فارس و با هدف کاهش تنش‌ها بین ایران و کشورهای خلیج فارس بود. در راستای تقویت روابط، وزیر خارجه کویت شیخ صباح الخالد الصباح در ژانویه ۲۰۱۷ به تهران سفر کرد و نامه‌ای از امیر کویت به رئیس‌جمهور روحانی آورد که هدف از آن ایجاد پایه‌ای برای گفتگو بین شورای همکاری خلیج فارس و ایران بود. با این وجود در سال‌های اخیر، روابط کویت و ایران با چالش‌های زیادی مواجه شده است به طوری که در سال ۲۰۱۵، پس از کشف یک شبکه جاسوسی ایرانی در کویت، روابط بین دو کشور تیره شد و کویت پانزده دیپلمات ایرانی را اخراج و نامه رسمی اعتراض خود را به دولت لبنان تسلیم کرد (Alenezi, 2020: 8). با این حال، تلاش‌های دیپلماتیک برای بهبود روابط و همکاری‌های اقتصادی-سیاسی بین دو کشور ادامه دارد به طوری که از سال ۲۰۲۲ روابط تجاری، فرهنگی و گردشگری در حال پیشرفت می‌باشد و ایران و کویت علی‌رغم اختلافات در مورد توسعه میدان گازی دورا (آرش) و مناقشات منطقه‌ای در حال مذاکره برای حل این مشکلات می‌باشند.

به لحاظ نظری انتظار می‌رفت روابط تهران و شهر کویت با وجود پیوندهای تاریخی، فرهنگی و مذهبی روابطی نزدیک و پایدار باشد، اما در عمل عوامل همگرایی در برابر عوامل واگرایی ناکام مانده و ایران و کویت روابط پر فراز و نشیبی را تجربه کرده‌اند. علاوه بر آن کویت روابط نزدیک‌تری را با رقیبان ایران از جمله عربستان و آمریکا شکل داده و در دوره‌های مختلف زمینه را برای تهدید امنیت ملی ایران فراهم کرده است. همچنین ایران که مرزهای دریایی با کویت دارد نمی‌تواند نسبت به مسائل سیاسی-فرهنگی و حضور بازیگران فرامنطقه‌ای در مرزهای خود بعد انقلاب اسلامی بی‌تفاوت باشد و برای اتخاذ سیاست خارجی درست و منطقی در قبال تهدیدات، شناخت و درک آن تهدیدات ضروری است. در همین راستا سؤال اصلی تحقیق به این شکل مطرح می‌شود که الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال کویت در منطقه خلیج فارس بعد انقلاب اسلامی چگونه می‌باشد؟ با استفاده از مفهوم ژئوپلیتیک استدلال می‌شود که

الگوی رفتاری تهران برای حفظ توازن قوا در زیرمنطقه خلیج فارس بعد انقلاب اسلامی، گسترش رابطه اقتصادی و فرهنگی با کویت می‌باشد؛ البته نگرانی‌های ژئوپلی‌نومی همانند همکاری نزدیک دولت کویت با عربستان، اختلاف در میداین گازی آرش و تبادل دفاعی- نظامی با آمریکا به قوت خود باقی مانده است که بعد از سال ۲۰۱۱ سبب گسترش اختلاف‌ها در خلیج فارس مخصوصا میان ج.ا. ایران و کویت شده است. این مهم را براساس رویکرد توصیفی- تحلیلی با استفاده از روش روند پژوهی و نمونه پژوهی به عنوان روش‌های پژوهش کیفی انجام می‌دهیم که در جمع آوری اطلاعات از منابع اسنادی- کتابخانه‌ای و تارنماهای معتبر فضای مجازی استفاده شده است.

۱. پیشینه تحقیق

سلامه در مقاله " استراتژی حفاظت از کویت در قبال ایران و عربستان سعودی " معتقد است که رویدادها، بحران‌ها و درگیری‌های منطقه‌ای از سال ۱۹۷۱ تا ۲۰۲۳ زمینه‌ای از رقابت بین تهران و ریاض را برای هژمونی و نفوذ بر کشورهای منطقه ایجاد کرده است. سلامه استراتژی ایران در کنار نفوذ در کشورهای عربی از منظر سیاسی، اقتصادی و فرهنگی؛ حمایت از اقلیت‌های شیعه در کشورهای حوزه خلیج فارس می‌داند که این امر منجر به درگیری با عربستان سعودی برای رهبری منطقه شده است. عربستان تلاش کرده تا یک اتحاد عربی و اسلامی متحد علیه ایران رهبری کند و با گذشت زمان، اختلاف بین آن‌ها به یک نبرد ایدئولوژیک، مذهبی، سیاسی و نظامی تبدیل شده است. استراتژی کویت بر اساس دوری از درگیری‌های قدرت‌های بزرگ منطقه و جستجوی نقش منطقه‌ای تأثیرگذار برای کاهش فشارهای تهران و ریاض و محدود کردن تلاش‌های گسترش طلبانه آن‌ها بوده است. اما معضل جغرافیایی کویت باعث شده است که سیاست خارجی این کشور به سمت احتیاط گرایش پیدا کند و کویت تلاش کرده است تا سیاست معتدلی نسبت به ایران و عربستان سعودی اتخاذ کند. در حالی که دیپلماسی کویت همیشه در تلاش برای فعال کردن همکاری و حمایت از عربستان سعودی در همه سطوح است اما سعی کرده است تا در روابط خود با ایران موازنه‌ای بین

تصمیمات جمعی و سخت‌گیرانه شورای خلیج فارس و رویکرد مثبت دوجانبه ایجاد کند (Salameh, 2024).

آلنزی در مقاله "چالش‌های منطقه‌ای تاثیرگذار در امنیت ملی کویت" با هدف بررسی و تحلیل چالش‌های منطقه‌ای که کویت را از زمان آغاز انقلاب‌های بهار عربی در سال ۲۰۱۱ با آن مواجه کرده است، متمرکز شده است. این چالش‌ها از منظر نگارنده عبارتند از: ایران، انقلاب‌های بهار عربی و بحران سال ۲۰۱۷ خلیج فارس با قطر. در یافته‌های پژوهش، نگارنده به این نتیجه می‌رسد که کشورهای خلیج فارس از جمله کویت، با چالش‌های بی‌سابقه‌ای روبرو هستند که ناشی از پیامدهای وخیم انقلاب‌های بهار عربی، کنترل گروه حوثی بر نهادهای یمن و پیامدهای مذاکرات گروه ۵+۱ (روسیه، چین، فرانسه، بریتانیا، ایالات متحده و آلمان) با ایران در مورد برنامه هسته‌ای ایران است. این تحولات به نفع کشورهای خلیج فارس و به‌ویژه کویت نیست. این مطالعه توصیه می‌کند که کویت باید استراتژی خارجی خود را بر اساس دستیابی به موازنه منطقه‌ای با کشورهای منطقه و مقابله با چالش‌های مختلف بر اساس منافع ملی خود اتخاذ کند. همچنین این مطالعه به این تهدیدها و چگونگی مقابله کویت به عنوان یک کشور کوچک با این چالش‌های عظیم می‌پردازد (Alenezi, 2020).

السالموم و تایه در مقاله "حال و آینده روابط کویت و ایران و تأثیر آن بر امنیت خلیج فارس" به مطالعه و بررسی وضعیت کنونی و آینده روابط کویت و ایران از طریق عوامل جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و تأثیر این روابط بر امنیت خلیج فارس متمرکز می‌باشند. همچنین این مطالعه به بررسی آینده امنیت خلیج فارس در پرتو روابط کویت و ایران می‌پردازد. یافته‌های قابل ذکر نگارندگان بدین گونه بوده است که روابط کویت و ایران در اکثر مراحل مثبت بوده است و امنیت یکی از مهم‌ترین مشکلات کشورهای کوچک مثل کویت بوده است، اما کویت با استراتژی حفاظت توانست نقش مهمی در امنیت منطقه‌ای ایفا کند. نگارندگان در پایان مقاله آینده امنیت خلیج فارس را به روابط کشورهای خلیج فارس و ایران با کشورهای بزرگ و به‌ویژه در رابطه با ایالات متحده آمریکا و کشورهای غربی از طریق توافقات امنیتی و نظامی مرتبط می‌داند (Alsalloum & Tayie, 2018).

باهگات و همکاران در فصل ششم کتاب "مسائل امنیتی و دوجانبه بین ایران و همسایگان عرب آن" معتقد است که روابط بین ایران و کویت همواره پایدار نبوده است و در برخی اوقات در وضعیت بسیار خوبی بوده است اما در برخی دیگر به شدت ناپایدار بوده است. این روابط تحت تأثیر تغییرات داخلی در هر دو کشور و ساختار منطقه‌ای قرار گرفته است. به دلیل تغییرات در ساختار منطقه‌ای پس از سقوط صدام حسین در سال ۲۰۰۳ و ظهور ایران به عنوان یک قدرت منطقه‌ای، در کشورهای شورای همکاری خلیج فارس نگرانی درباره نیت‌های ایران وجود دارد. سیاستمداران، نویسندگان و محققان مختلف به دولت‌های خلیج فارس درباره تمایل ایران به تسلط بر منطقه هشدار داده‌اند. علاوه بر این، سخنان برخی از مقامات ایرانی تصویر ایران را در کشورهای خلیج فارس تحت تأثیر قرار داده است. این سخنان به جدیت توسط مردم منطقه دنبال می‌شود و نظام‌های عربی را تحریک می‌کند که حالت همکاری‌جویانه یا تقابلی در قبال تهران دنبال کنند که در نهایت تأثیر مستقیمی بر رابطه بین کویت و جمهوری اسلامی ایران داشته است (Bahgat et al, 2018). از بین این آثار، دو مقاله آخر‌بیشترین شباهت را با این نوشتار دارد. با این تفاوت که در این نوشتار به زمینه‌های ژئوپلیتیکی ایجاد رقابت و همکاری بین ایران و کویت در خلیج فارس پرداخته می‌شود. سایر آثار روابط این دو کشور را در یک کل منسجم مانند تقابل و تعامل دوجانبه این کشورها در خلیج فارس بررسی نکرده‌اند که این هدفی است که نوشتار با استفاده از رهیافت‌های ژئوپلیتیکی دنبال می‌کند.

۲. چارچوب نظری

چارچوب نظری پژوهش پیش‌رو بر خوانشی سه سطحی و سه حوزه‌ای از ژئوپلیتیک استوار است. ژئوپلیتیک در پی تحلیل تأثیرات جغرافیا بر سیاست است. ژئوپلیتیک درباره چگونگی تأثیر مولفه‌های جغرافیایی بر روابط میان دولت‌ها و تلاش برای سلطه جهانی است. از این رو ژئوپلیتیک قدرت، جغرافیا و نظم سلطه جهانی را به هم پیوند می‌دهد و بر نقش محدودیت‌ها و فرصت‌های جغرافیایی در اجرای سیاست تأکید می‌کند. بر همین مبنا هر کشوری با توجه به تحولات محیطی با کم و کیف متفاوت، با یک سیستمی از تهدید- فرصت‌ها مواجه است. این تهدید - فرصت‌ها در سه

حوزه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر و در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی روی می‌دهند. در این سیستم از تهدید- فرصت، دولت‌ها تلاش می‌کنند تا حد امکان تهدیدات را مهار یا تعدیل کنند و در عوض بیشترین استفاده را از فرصت‌ها ببرند. به بیان دیگر دولت‌ها سعی در بیشینه‌سازی فرصت‌ها و کمینه‌سازی تهدیدات دارند. از این رو نظریه سه سطح سه حوزه‌ای محی‌الدین مصباحی یک خوانش ویژه از ژئوپلیتیک است که یک دید سه جانبه از سیستم بین‌المللی یا سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی و سه حوزه مرتبط به هم و در عین حال متمایز ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر ارائه می‌دهد. از این رو تهدیدات و فرصت‌ها در حوزه‌های مختلف قابلیت تسری پیدا می‌کنند و از سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی به سطح داخلی و برعکس سرریز می‌شوند. همچنین تهدید- فرصت‌ها در یک حوزه قابلیت تسری به دیگر حوزه‌ها را دارند (صالحی یگانه و رئیسی نژاد، ۱۴۰۲: ۶).

در این چارچوب ژئواکونومی و ژئوکالچر به ترتیب به عنوان ابعاد اقتصادی و فرهنگی ژئوپلیتیک در نظر گرفته می‌شوند. گروس، ژئواکونومیک را ادغام اهداف اقتصادی و ژئوپلیتیکی می‌داند. ژئواکونومی از ترکیب عناصر سه جانبه جغرافیا، قدرت و اقتصاد شکل گرفته است. عنصر اقتصاد در ژئواکونومی جایگزین عنصر سیاست در ژئوپلیتیک می‌شود؛ بنابراین استفاده از ابزارهای اقتصادی برای تولید نتایج مفید ژئوپلیتیکی و تاثیر اقدامات اقتصادی سایر کشورها بر اهداف ژئوپلیتیکی یک کشور، ژئواکونومیک نام دارد. در ژئواکونومیک عواملی مانند انرژی، امنیت مسیرهای انتقال انرژی، ترانزیت، کریدورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و تجارت اهمیت دارند. واژه ژئوکالچر از دو کلمه ژئو به معنای جغرافیا و کالچر به معنای فرهنگ تشکیل شده است که به تاثیر متقابل این دو کلمه بر همدیگر اشاره دارد. قاسمی ژئوکالچر را بر آمده از پویا و دینامیک هویت در سیستم بین‌الملل تعریف می‌کند. فرهنگ جغرافیایی به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها در میان گروهی از مردم مانند آداب و رسوم، باورها، زبان و رفتارهایی که در طول زمان تحت تاثیر جغرافیا قرار گرفته‌اند و یا بر آن تاثیر گذاشته‌اند، اطلاق می‌شود (پوراحمدی و فیض‌اللهی، ۱۴۰۲: ۵). با این وجود جورج دمکو و ویلیام وودز در سال ۱۹۹۴ اصطلاح ژئوپلی‌نومی را مطرح کردند. ژئوپلی‌نومی در واقع یک

رژیم غیررسمی حاکم بر روابط کشورها برای روابط اقتصادی و همکاری‌های منطقه‌ای، هم زمان با رعایت نگرانی‌ها و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی است. این مفهوم ابزاری برای تحلیل پدیده‌هایی چون راه‌گذرهای حمل و نقلی، مسیرهای حمل و نقل انرژی و روابط تجاری میان کشورها ضمن توجه به مسائل امنیتی میان آن‌ها و رقبایشان است. بنابراین اصطلاح ژئوپلی نومی در درون خود مفهوم ژئوپلیتیک و ژئواکونومی را نهفته دارد و از ترکیب عوامل اقتصادی، فرهنگی و سیاسی با مرکزیت جغرافیا شکل گرفته است. همچنین ژئوپلی نومی بیانگر افزایش اهمیت اقتصاد سیاسی در معادله‌های جغرافیایی است (امیری و فلاحی، ۱۴۰۱: ۸).

۳. روابط ایران و کویت

روابط ایران و کویت در طول تاریخ نوسانات زیادی داشته است که عمدتاً تحت تأثیر منافع ملی این کشورها قرار گرفته است. ایران در سال ۱۹۶۱ استقلال کویت را به رسمیت شناخت و در ژانویه همان سال، سفارت خود را در کویت افتتاح کرد. این اقدام در راستای استراتژی ایران برای تشکیل ائتلاف با کشورهای حاشیه خلیج فارس صورت گرفت. در سال ۱۹۷۳، ایران در حادثه سمیتا از کویت حمایت کرد و آمادگی خود را برای ارسال نیروهای نظامی به کویت در صورت درخواست امیر کویت اعلام کرد. با این حال در طول دهه ۱۹۷۰، اختلافات بین دو کشور آغاز شد. کویت با نفوذ ایران در خلیج فارس و اشغال سه جزیره امارات (تنب بزرگ، تنب کوچک و ابوموسی) مخالفت کرد و روابط خوبی با یمن برقرار کرد (Ward, 2009: 194). پس از انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹، سیاست‌های ایران به شدت تغییر کرد. ایران به دنبال جلب حمایت توده‌های اسلامی در کشورهای مختلف از جمله کشورهای خلیج فارس و به چالش کشیدن رژیم‌های خودکامه بود که این سیاست بر نگرانی‌های کشورهای عربی حوزه خلیج فارس در اواخر دهه ۱۹۷۰ افزود. اما کویت در این دوران روابط خوبی با دولت انقلابی ایران برقرار کرد و وزیر خارجه کویت در ژوئیه ۱۹۷۹ به ایران سفر کرد و با امام خمینی (ره) دیدار کرد. علاوه بر این در یک مصاحبه با یک مجله فرانسوی در ژانویه ۱۹۸۰ وزیر خارجه کویت، شاه را به خاطر تصمیمات نا به‌جایش سرزنش کرد و انقلاب مردمی ایران را ستود. حتی کویت در پی ایجاد بحران گروگان‌گیری پس از اشغال

سفارت آمریکا در تهران در اواخر سال ۱۹۷۹، تحریم‌ها علیه ایران را محکوم و سایر کشورهای مسلمان را به حمایت از ایران تشویق کرد (Cushman, 2016: 1).

با شروع جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در سال ۱۹۸۰، کویت ضمن اعلان بی‌طرفی تلاش کرد تا از طریق دیپلماسی این جنگ را پایان دهد. حتی در مجلس ملی، خلیفه الجبیری عضو مجلس تقاضای ایجاد یک کمیته صلح عمومی را مطرح کرد تا به مجالس عراق و ایران سفر کند و جنگ را متوقف کند. چنین کمیته‌ای تشکیل نشد اما نشان داد که مصالحه در جنگ برای کویتی‌ها چقدر مهم و حیاتی بود. با وجود بی‌طرفی اعلامی، کویت نه تنها از طریق زمین‌ها و بنادر خود به عراق کمک کرد بلکه در بازه زمانی بین ۱۹۸۰ و ۱۹۸۸، حدود ۱۵ میلیارد دلار به دولت عراق کمک مالی و موشک‌های آمریکایی را به رژیم عراق فروخت. از ابتدای جنگ، رهبران ایران درباره بهترین روش پاسخگویی در قبال کویت تردید داشتند و در نهایت تصمیم گرفتند که سیاست تنش-زدایی در قبال کشورهای عربی ادامه دهند و به کویت حمله نکنند به طوری که در یک مصاحبه با خبرنگاری فارس فرمانده سابق سپاه پاسداران انقلاب اسلامی سید یحیی صفوی تأکید کرد که جمهوری اسلامی به توصیه مقام معظم رهبری، در جلسه شورای دفاع عالی تصمیم گرفت که به کویت حمله نکند (Karsh, 2002: 9-11). علی‌رغم خویشتنداری ایران، اصرار بر حمایت از عراق در جنگ تحمیلی روی روابط بین دو کشور تأثیر منفی گذاشت و ایران حملاتش به کویت را آغاز کرد؛ حمله اول بر اساس راهبرد مستقیم ارتش ایران علیه اهداف کویتی بود. موشک‌ها به کویت پرتاب و مناطق مختلفی از جمله یک بندر نفتی در سال ۱۹۸۷ را هدف قرار دادند و در مقابل کویت از سازمان ملل متحد درخواست کرد تا اقدامات مناسبی علیه ایران انجام دهد و همچنین دیپلمات‌های ایرانی را اخراج کرد. حمله دوم در اواخر دهه ۱۹۸۰ بود که ایران حدود ۴۸ نفتکش که به سمت کویت در حال حرکت بودند مورد هدف حملات خود قرار داد. در مقابل کویت تصمیم گرفت با قدرت‌های بین‌المللی مذاکره کند تا نفتکش‌ها را در کشورهای آن‌ها ثبت و پرچم آن‌ها را برافراشته کند. این حملات و بحرانی شدن منطقه خلیج فارس باعث بین‌المللی شدن جنگ ایران و عراق شد و رهبران ایران نسبت به ادامه حملات تجدیدنظر کردند (Nasr, 2006: 54).

روابط بین کویت و ایران بعد از پایان جنگ تحمیلی به حالت عادی برنگشت اما همزمان با تجاوز عراق به کویت در سال ۱۹۹۰، ج.ا. ایران این تجاوز را محکوم و ضمن اعلام بی طرفی، پناهجویان کویتی را به ایران پذیرفت و به طور رسمی اقامت آن‌ها را در کشور فراهم کرد. برای یافتن راه‌حل صلح‌آمیز و پایان دادن به جنگ، رئیس‌جمهور ایران هاشمی رفسنجانی در فوریه ۱۹۹۱ ابراز آمادگی کرد که با رئیس‌جمهور عراق برای مذاکرات مستقیم به منظور پایان دادن به جنگ دیدار کند و کویت از ابتکار عمل ایران استقبال کرد اما رئیس‌جمهور عراق این ابتکار عمل را رد کرد. همچنین مقام معظم رهبری چندین بار نسبت به تجاوز عراق به کویت اعتراضش را اعلام کرد و این تجاوز را به عنوان یک عمل تهاجمی دانست و مردم کویت را به عنوان "یک ملت ستم‌دیده" توصیف کرد. با این حال، ایشان همچنین آمریکا و جامعه بین‌المللی را به خاطر جنگ برای آزادی کویت محکوم کرد. معظم‌له جنگ را یک قدم تهاجمی توصیف و باور داشت که آمریکا نیامده است "تا مهاجمان را متوقف کند، زیرا خودشان مهاجم هستند" (Farrokh 2011: 54). استراتژی ایران در قبال تجاوز عراق به کویت، بر نگرش مقامات این کشور نسبت به تهران تأثیر گذاشت و به همین دلیل روابط بین دو کشور پس از جنگ دوم خلیج فارس بهبود یافت. ج.ا. ایران حتی به کویت کمک کرد تا آتش‌سوزی میادین نفتی که توسط نیروهای عراقی قبل از پایان جنگ رقم خورده بود، خاموش کند (Al-Mdaires, 2010: 97). این بهبود در روابط با انجام دیدارهای رسمی که از سال ۱۹۹۲ با دیدار وزیر کشور کویت احمد الهمود به ایران آغاز و با امضای تعدادی از قراردادها و تفاهم‌نامه‌های دوجانبه بین کویت و تهران که اولین تفاهم‌نامه امضا شده پس از انقلاب ایران مربوط به ناوبری دریایی در سال ۱۹۹۴ بود، امضا شد. همچنین انعقاد تفاهم‌نامه همکاری امنیتی سال ۲۰۰۳ مهم‌ترین قرارداد طرفین که شامل نه ماده با هدف جلوگیری از جرائم مانند قاچاق و دزدی دریایی بود و در این قرارداد برای تبادل اطلاعات درباره جنایتکاران بین دو کشور نیز راهکارهایی ارائه شد (Albloschi, 2016: 13).

کویت در قبال نفوذ و تاثیرگذاری ایران به عنوان یک قدرت منطقه‌ای در دهه ۲۰۰۰ برخلاف دهه ۱۹۸۰ احساس تهدید نمی‌کرد به طوری که از سال ۲۰۰۳ به بعد،

کویت و ایران ۱۵ قرارداد و تفاهم‌نامه امضا کرده‌اند. مهم‌ترین آن‌ها قرارداد همکاری امنیتی مذکور در سال ۲۰۰۳ بود. یک تفاهم‌نامه دیگر در سال ۲۰۰۷ امضا شد که یک کمیته همکاری مسئول هماهنگی بین دولت‌های کویت و ایران در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، نظامی، امنیتی، فرهنگی و علمی بود. طبق ماده سوم این تفاهم‌نامه، وزیران خارجه هر دو کشور باید سالانه در تهران یا شهر کویت دیدار کنند که این دیدارها به دولت کویت فرصتی داد تا نقشی در کاهش شکاف میان ایران و همسایگان عربی در خلیج فارس به خصوص عربستان سعودی ایفا کند. شش تفاهم‌نامه دیگر در سال ۲۰۱۴ در طی دیدار رسمی امیر کویت به تهران امضا شدند. با این وجود نمونه‌هایی از سردی در روابط تهران و کویت را می‌توان در مواردی همچون حمله سال ۱۳۹۴ به سفارت و کنسولگری عربستان در تهران و مشهد که منجر به تنزل روابط دیپلماتیک ایران و کویت در سطح کاردار شد، اشاره کرد. از زمان پایان جنگ تحمیلی تا اواسط دهه ۹۰ شمسی، روابط ایران و کویت همچون روابط ایران با دیگر دولت‌های شورای همکاری خلیج فارس وضعیت نوسانی قابل توجهی به خود ندید و به شیوه کج‌دار و مریز ادامه پیدا کرد. اگرچه کویت همچون عمان و در سال‌های اخیر قطر روابط به نسبت بهتری از مثلث عربستان، امارات و بحرین با ایران داشته و تلاش کرده مواضع منعطف‌تری را نسبت به ایران به عنوان همسایه شمالی در پیش گیرد (Bahgat et al, 2017: 145-147). با این حال در این بازه زمانی دو اتفاق روابط ایران و کویت را وارد فاز تنش کرد. یک مورد آن تیرماه ۱۳۹۶ و فشار سیاست‌های مداخله‌جویانه عربستان و نیز اتهام واهی دخالت ایران در پرونده «گروهک‌العبدلی» بود که کویت نیز متعاقباً خواستار کاهش شمار دیپلمات‌های ایرانی خاک خود شد. مورد دوم بعد از اعدام شیخ نمر و حمله به سفارت عربستان در تهران، دولت کویت در اقدامی هماهنگ با تعداد دیگری از کشورهای شورای همکاری خلیج فارس تعداد دیپلمات‌های خود را در ایران کاهش داد و سفیر خود را برای مشورت به کویت فراخواند و طی ۷ سال (از سال ۱۳۹۴) سفارت این کشور در تهران در سطح کاردار مشغول به فعالیت بود، اما در مرداد سال ۱۴۰۲ بدر عبدالله المنیخ به عنوان سفیر جدید کویت در ایران آغاز به کار کرد و با توافق ایران و عربستان، کویت هم چراغ سبز خود را برای ارتقای روابط با ایران نشان

داد و در اسفند سال ۱۴۰۲ علی باقری، معاون سیاسی وزارت امور خارجه در دیدار با منصور عباد العتیبی، قائم مقام وزارت خارجه کویت در تهران وضعیت روابط حقوقی و مرزی در زمینه تحدید حدود دریایی و بهره‌برداری مناطق مشترک مورد بررسی و تبادل نظر قراردادند (Salameh, 2024: 12).

۴. سطوح همکاری در مناسبات ایران و کویت

تعامل و رابطه اقتصادی و فرهنگی با کویت همواره از جذابیت خاصی برای ایران برخوردار بوده و دلایلی همچون ثبات اقتصادی، بنادر متعدد، نزدیکی جغرافیایی و داشتن اتصال با تجار دنیا منجر به ایجاد روابط بهتر با کویت شده است. با توجه به اینکه روابط تجاری میان دو کشور با وجود شرایط سیاسی حکمفرما بر منطقه گاهی اوقات با افت و خیزهایی همراه بوده است، اما در سایه رویکرد مثبت دو کشور همسایه در حفظ و توسعه روابط و استفاده از ظرفیت‌های موجود به ویژه پس از آزادسازی این کشور از اشغال عراق، همواره استمرار یافته است. با وجود این مساله تجارت دو کشور هیچ‌گاه از ۳۰۰ میلیون دلار فراتر نرفته و همین رقم هم به واسطه تحریم‌ها علیه ایران با کاهش ۵۰ درصدی روبه‌رو بوده است. در همین راستا ارزش صادرات ایران به کویت در سال ۱۳۸۴ معادل ۴۵۳ میلیون دلار بوده است، اما این رقم طی سال‌های بعد به تدریج نزولی شده و در سال ۹۲ به حدود ۱۰۰ میلیون دلار در سال رسید. البته با اجرای برجام در سال ۱۳۹۵ این رقم مجدداً در مدار صعود قرار گرفت و به رقم ۲۳۸ میلیون دلار رسید. در سال‌های ۹۶ و ۹۷ صادرات ایران به کویت به ترتیب ۲۵۲ و ۲۴۶ میلیون دلار و واردات نیز به ترتیب ۲۷ و ۱۲ میلیون دلار بوده است. این رقم در سال ۹۸ با کاهش چشم‌گیری مواجه شده به طوری که صادرات ایران به این کشور از ۱۸۷ میلیون دلار در سال ۹۸ به ۱۵۵ میلیون دلار در سال ۱۴۰۰ رسیده است و رقم واردات نیز به طور متوسط ۹ میلیون دلار بوده است. در سال ۱۴۰۲ هم حجم صادرات ایران به کویت به ۱۹۸ میلیون دلار و واردات ایران از این کشور ۱۲۰۵ میلیون دلار بوده است (جدول ۱) و بیش‌ترین میزان صادرات به مواد غذایی، مصالح ساختمانی و مواد معدنی و بیشترین واردات ایران هم به ماشین‌آلات اختصاص دارد (Economic Report, 2024). همچنین به لحاظ موقعیت جغرافیایی، حمل و نقل دریایی در فرآیند تجاری میان ایران و کویت اهمیت

شایان توجه دارد و در واقع شالوده و هویت این کشور عربی با وجود یک بندرگاه مناسب بازرگانی در خلیج کویت در هم آمیخته و اساس پیدایش این امیرنشین کوچک حاشیه خلیج فارس بشمار می‌رود. کویت ناوگان کشتیرانی بازرگانی اختصاصی در اختیار ندارد بلکه یکی از شرکای (شرکت کشتیرانی متحده عرب) است که بیشتر حمل و نقل بازرگانی کویت را انجام می‌دهد. بارهای صادراتی و وارداتی در ایران از طریق بندرعباس، بنادر بوشهر و بندر خرمشهر به وسیله انواع کانتینرها از طریق حمل دریایی به کویت ارسال می‌شود و می‌توان گفت باتوجه به هزینه بالای حمل و نقل هوایی و عدم وجود خط آهن در این کشور، تجارت دریاپایه و از طریق خطوط کشتیرانی عمده فعالیت‌های ترانزیتی دو همسایه را تشکیل می‌دهد. حصول توافق‌نامه سه‌جانبه‌ای بین ایران، عراق و کویت برای عبور کالاهای ترانزیت شده از آسیای میانه به مقصد کویت از طریق مرز شلمچه و سرمایه‌گذاری مشترک ایران و کویت در جزیره بویان و اتصال مناطق آزاد اروند و خورزبیر از بسترهای بالقوه‌ای هستند که توانایی شکل‌گیری یک قطب اقتصادی جدید در خلیج فارس را فراهم خواهد کرد (EU-GCC Dialogue on Economic Diversification, 2023: 6). مهمترین بخش اقتصادی که می‌تواند روابط بین این دو کشور را تقویت کند، بخش آب است. کویت با کمبود منابع آب روبرو است و به همین دلیل برای تامین نیازهای آب تازه خود به دریا - از طریق فرآیند نمک‌زدایی - وابسته است. این فرآیند هزینه‌بر است و لازم است این مشکل را با واردات آب به کشور برطرف کرد. یکی از ایده‌های اصلی، واردات آب تازه از ایران بود؛ این ایده علی‌رغم واکنش مثبت هر دو طرف اما هنوز اجرا نشده است و در صورت اجرا این پروژه به هر دو کشور کمک خواهد کرد زیرا از یک سو، به کویت دسترسی به آب تازه ارزان‌تر را می‌دهد و از سوی دیگر، منبعی از درآمد برای دولت ایران خواهد بود. واردات آب از ایران به نسبت فرآیند نمک‌زدایی برای دولت کویت ۲۰ درصد ارزان‌تر خواهد بود و در عین حال، ایران سالانه ۷۵ میلیون دلار بهره‌برداری خواهد کرد (Bahgat et all, 2017: 195).

جدول ۱: حجم مبادلات تجاری ایران و کویت ۱۳۹۶-۱۴۰۲ (OE.C.World)

2023)

سال	صادرات	واردات
۱۳۹۶	۲۵۲	۲۷/۴
۱۳۹۷	۲۴۶/۱	۱۲/۶
۱۳۹۸	۱۸۷	۵/۴
۱۳۹۹	۱۵۴/۸	۷/۳
۱۴۰۰	۱۵۷/۲	۷/۳
۱۴۰۱	۱۸۷	۱۰/۸
۱۴۰۲	۱۹۸	۱۲/۵

همراه با محدودیت‌ها و فرصت‌ها در حوزه تجارت، پتانسیل‌های فراوانی در حوزه انرژی (گاز طبیعی) و گردشگری میان دو کشور وجود دارد که به دلایل عمدتاً غیر اقتصادی به فعلیت در نیامده است. به عنوان مثال می‌توان به ابرپروژه «شهر ابریشم» در این کشور اشاره کرد که با هدف ارائه خدمات به ایران و عراق طراحی شده است، هر چند این پروژه بندری در مجاورت جزیره بویان کویت ممکن است جذابیت چندانی برای ایران نداشته باشد و در عراق هم پروژه بندر فاو به عنوان رقیبی برای بویان مطرح است، اما شهر ابریشم می‌تواند به قطب گردشگری و مرکزی برای جذب سرمایه‌گذاری از ایران و عراق تبدیل شود و این در حالی است که شمار قابل توجهی از شهروندان ایران و عراق برای دسترسی به طیف متنوعی از فرصت‌های تفریحی اغلب به مقاصد نزدیک مانند دوبی و استانبول سفر می‌کنند و از آنجایی که طرح توسعه شهر ابریشم شامل یک منطقه بزرگ فرهنگی و گردشگری است، می‌تواند جاذبه‌های بسیاری را به عنوان جایگزینی برای سایر مقاصد گردشگری منطقه ارائه دهد. این شهر از طریق حمل و نقل زمینی و دریایی به راحتی از عراق و ایران قابل دسترسی خواهد بود و هزینه کمتری نسبت به حمل و نقل هوایی به مقاصد دورتر خواهد داشت. کویت قصد دارد شهر ابریشم را به عنوان یک منطقه آزاد اقتصادی با یک رژیم نظارتی کارآمد و قوانینی در

جهت جذب سرمایه‌گذاری خارجی معرفی کند؛ با توجه به اینکه عراق و ایران فاقد چنین مرکزی هستند، شهر ابریشم بالقوه محلی جذاب برای سرمایه و کسب‌وکارهای هر دو کشور محسوب می‌شود (Ramezani Bonesh, 2023). تعامل ایران و کویت در حوزه انرژی هم می‌تواند پیوندهای مستحکمی میان این دو همسایه آبی ایجاد کند چرا که کویت به رغم برخورداری از منابع غنی نفتی از منابع گاز طبیعی اندکی برخوردار است و از سال ۲۰۰۹ واردکننده ال ان جی بوده است و افزون بر این، تعامل ایران و کویت در حوزه انرژی نیز می‌تواند پیوندهای مستحکمی میان این دو همسایه آبی ایجاد کند و کویت به رغم برخورداری از منابع غنی نفتی از منابع گاز طبیعی اندکی برخوردار است و از سال ۲۰۰۹ واردکننده ال ان جی بوده است. نیازهای فزاینده این کشور به گاز برای چرخه تولید، برق، تاسیسات شیرین‌سازی آب، پتروشیمی و احیای چاه‌های نفت با هدف افزایش تولید از یک سو و منابع غنی گازی ایران و نزدیکی جغرافیایی دو کشور لزوم اتخاذ دیپلماسی انرژی قوی‌تر از سوی ایران با هدف تجارت پایدار انرژی با کویت را پررنگ‌تر می‌کند. مساله صادرات گاز ایران به کویت، با وجود بی‌نتیجه ماندن چند دور مذاکره، بزرگ‌ترین فرصت ایران در سطح ملی برای توسعه روابط اقتصادی با کویت است (Cafiero and Miotto, 2016). به نتیجه رسیدن مذاکرات و اجرایی شدن صادرات گاز ایران به کویت جدا از پیامدهای استراتژیک آن می‌تواند به مدلی برای صادرات گاز ایران به عمان و امارات تبدیل شود و همچنین بر ورود بخش دولتی و خصوصی ایران به پروژه‌های توسعه‌ای کویت همچون شهر ابریشم و کاهش وابستگی ایران به دویی موثر باشد.

روابط اجتماعی و اشتراکات فرهنگی میان دو ملت به دلیل حضور ۶۰ هزار ایرانی در کویت و تعامل و معاشرت و در مواردی ازدواج با خانواده‌های کویتی تا حدی زیادی به تقویت روابط فرهنگی و اجتماعی انجامیده و اکنون این نوع تعاملات بین خانواده‌های ایرانی و کویتی رواج دارد. از سوی دیگر سفرهای زیارتی و سیاحتی و بعضاً پزشکی شمار قابل توجهی از جمعیت بومی یک میلیونی کویت به ایران نیز تا حدی مشترکات فرهنگی و اجتماعی و مذهبی میان دو ملت را نشان می‌دهد و در این راستا سالانه نزدیک به ۱۰۰ هزار روایید سفر به ایران از سوی سفارت جمهوری اسلامی ایران در

کویت صادر می‌شود. بخشی از این روایید زیارتی و برای سفر به مشهد و قم، بخشی سیاحتی و برای سفر به شهرهای شمالی و یا شهرهایی مانند شیراز و اصفهان صورت می‌گیرد و مابقی نیز سفرهای پزشکی با هدف درمان است. همچنین وجود شیعیان ایرانی در کویت به پیوندهای فرهنگی و اجتماعی بین دو کشور کمک کرده است. شیعیان به عنوان جزئی از جامعه کویت چه شیعیان عرب و چه آن‌هایی که مدت‌ها پیش از ایران مهاجرت کرده بودند به شهروندان کویتی تبدیل شده‌اند که سهم آن‌ها در جمعیت کل کویت حدود ۲۰٪ تخمین زده می‌شود و به شدت در نزدیکی روابط کویت و ایران نقش دارند. همچنین انقلاب اسلامی ایران به عنوان نقطه عطفی در شکل‌گیری رابطه میان شیعیان و حکومت در کویت بوده و شاید از موارد مهمی که می‌توان در این زمینه اشاره کرد تشکیل هیئتی از روحانیون و رهبران شیعه است، این هیئت در حالی برای تبریک به امام خمینی(ره) عازم تهران شد که رهبران سنی از این هیئت کنار گذاشته شدند با وجود اینکه مواضع آن‌ها در تایید و حمایت از انقلاب بود. با استقرار انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی(ره) این انقلاب شروع به رهبری مراکز شیعه در جهان عرب و تثبیت یک روحیه انقلابی و دشمنی با رژیم‌های محافظه‌کار و مذهب رسمی را نمود. این امر در تجمعات شیعیات در شبه جزیره عربستان و خلیج فارس انعکاس یافت که در کویت شیعیان به دو جریان تقسیم شدند: ۱- جریان سنتی که به لحاظ منافع اقتصادی به حکومت مرتبط بود و مواضع انعطاف‌پذیری را در قبال حکومت اتخاذ می‌کرد و خواستار بعضی اصلاحات اجتماعی، اقتصادی، و مذهبی بود. ۲- جریان انقلابی که تحت تاثیر انقلاب اسلامی ایران بود و خواستار سقوط آل صباح و تغییر حکومت به شیوه ایران بود که در این چارچوب جریان سنتی توانست که بر انجمن فرهنگی و اجتماعی مسلط بشود و جریان محافظه‌کار را از رهبری آن کنار بزند. شیعیان متأثر از انقلاب اسلامی ایران مواضعشان را به اشکال مختلف نشان دادند که مهم‌ترین آن شرکت در تظاهراتی بود که از انقلاب اسلامی حمایت کردند و همچنین عزیمت هیئت شیعه کویتی به ایران برای تبریک به رهبرانقلاب که قبلاً هم به آن اشاره شد(کیانی پور و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱-۱۳). قدر مسلم اگرچه شیعیان کویت مانند هم‌تایان خود در عربستان سعودی و بحرین در حاشیه و انزوا نبودند و تحت آزار و

اذیت قرار نگرفته بودند اما جذب رویکردهای انقلاب اسلامی ایران شدند و تحت تاثیر آن قرار گرفتند و این مسئله دو علت دارد: ۱- عامل اول این است که نسبت عربی شیعیان کویت براساس غلبه اصالت ایرانی بر آن مورد شک و تردید جریان ملی‌گرا عرب بود، به همین دلیل آن پیروزی انقلاب اسلامی ایران را به منزله ضربه‌ای بر جریان ملی‌گرا بعد از شکست ۱۹۶۷ وضعیت وخیمی داشت، دانسته‌اند. ۲- عامل دوم موضع حکومت کویت درباره انقلاب اسلامی ایران بود که بر ضد آن ایستاد و بعد از آن با تمام قوا از عراق در جنگ با ایران حمایت کرد. (منتظرالقائم و بندانی، ۱۳۹۴: ۲۰). نتیجتاً باید توجه داشت از آن جا که انقلاب اسلامی ایران انقلابی فرهنگی بوده؛ برای خود رسالتی جهانی در ترویج و توسعه ارزش‌های فرهنگی اسلامی و مقابله با همه ارزش‌های مادی‌گرایانه سکولاریستی شرقی و غربی قائل می‌باشد و نقطه قوت انقلاب اسلامی تکیه بر ارزش‌های متعالی اسلامی بود. بر این اساس صدور انقلاب در واقع صدور فرهنگ انقلاب بوده که برقراری عدالت و آزادی و برابری ملت‌ها را نوید می‌داد. در این میان انقلاب اسلامی ایران به منبع آگاهی و الهام جریان شیعی منطقه تبدیل شد که اکثریت قریب به اتفاق شیعیان کویت را در بر می‌گرفت. این جریان شیعه مورد حمایت خط امام خمینی اولین پیروزی خود را با از میان برداشتن جریان شیعه محافظه‌کار که بر انجمن فرهنگی اجتماعی سلطه داشت به دست آورد و در حقیقت نشانه‌های درگیری بین دو جریان قبل از ظهور انقلاب اسلامی ایران آغاز شد، در سال ۱۹۶۸ تعدادی از جوانان شیعه عضو انجمن به حرکت در آمدند و خواستار نوسازی و ضرورت رهبری انجمن از سوی جوانان شدند. این درگیری میان جریان جوانان و جریان بنیانگذار انجمن که مورد حمایت خانواده‌های تجار شیعه بود تا سال ۱۹۶۹ که در نهایت جریان جوانان توانست جریان بنیانگذار را از میان بردارد و رهبری انجمن را به دست بگیرد، ادامه یافت. با وجود روند نوسازی و در انجمن و کنار رفتن بنیان‌گزاران آن انجمن فرهنگی اجتماعی به سیاست خودش درپرهیز از مخالفت سیاسی در کویت ادامه داد. به نظر می‌رسد هدف پشت پرده کنترل انجمن از سوی جریان جوانان در تغییر چهره‌ای بود که در رویکرد این جریان نمایان شد و این جریان دیگر وارد مسائل سیاسی در صحنه کویت نشد. اما با وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ جریان دیگری که رویکردهای کاملاً متفاوتی

داشت توانست رهبری انجمن را به دست بگیرد و به نظر می‌رسد که این جریان تحت تاثیر خط امام خمینی بود (Bazoobandi, 2020: 60-65). آموزش زبان فارسی نیز هم اکنون در دانشگاه کویت ارایه می‌شود و برای دو و نیم سال که در هر سال حدود ۲۰۰ دانشجوی فارسی آموز دارد و علاوه بر این کلاس‌های فوق برنامه به زبان فارسی نیز در دانشکده‌های مربوطه برگزار می‌شود که استقبال خوبی از آن‌ها می‌شود. هزار دانشجوی زبان فارسی طی ۵ سال گذشته فارسی آموخته‌اند ولی با این حال کتابخانه مراکز آموزشی زبان فارسی با کمبود منابع ادبی و هنری به ویژه ادبیات معاصر و ادبیات مقاومت رو به رو است و هم اکنون کلاس‌های آموزش زبان فارسی در آموزشگاه‌های خصوصی و رایزنی جمهوری اسلامی به صورت دوره‌ای برپا می‌شود (Tehran times, 2023).

۵. سطوح تعارض در مناسبات ایران و کویت

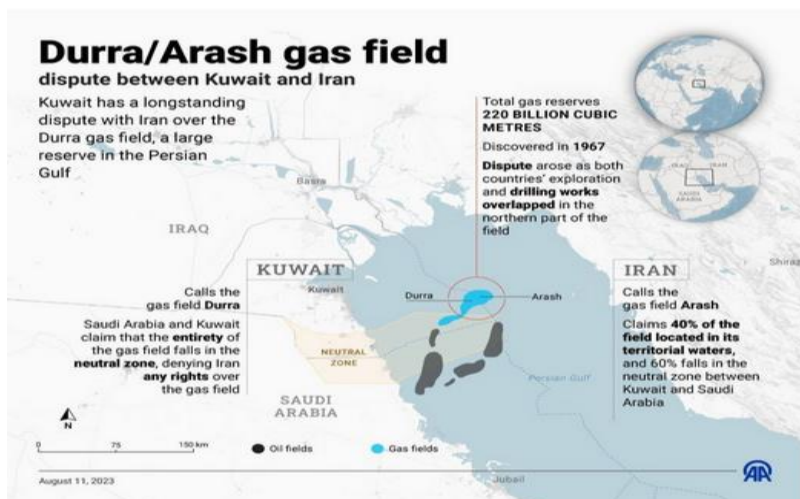
روابط ایران و کویت تنها در چارچوب مسائل دوجانبه خلاصه نمی‌شود بلکه نظرات دو کشور نسبت به مسائل منطقه‌ای بر روابط دوجانبه آن‌ها تاثیرگذار است. در مورد مسائل منطقه‌ای و دخالت قدرت‌های فرامنطقه‌ای در خلیج فارس نظرات دو کشور یکسان نبوده و آن‌ها سیاست‌های متفاوتی را اتخاذ کرده‌اند که در نتیجه این امر دو کشور را تا حدودی از یکدیگر دور کرده است. به همین جهت این مسائل اهمیت بسیار زیادی در مناسبات میان دو کشور دارد که در این بخش مسائلی مانند اختلافات دریایی برگرفته از میدان گازی و نفتی آرش، پایگاه‌های نظامی آمریکا در کویت و همکاری نزدیک کویت با پادشاهی عربستان سعودی بررسی می‌شود.

میدان نفتی و گازش آرش: میدان نفتی و گازی آرش یکی از میادین توسعه نیافته استراتژیک ایران است که مشترک با ناحیه بی طرف بین کویت و عربستان است. امتداد میدان آرش در آب‌های ایران و ناحیه بی طرف بین کویت و عربستان، به میدان الدرّه کویت می‌رسد و اکثر مساحت آن در آب‌های کویت و عربستان قرار دارد که از سال ۱۹۷۵ در حال بهره‌برداری است (شکل ۱). طبق این مرز حدود چهل درصد ساختمان نفتی و گازی موجود میدان آرش، در آب‌های ایران قرار دارد. اختلاف در میدان گازی

آرش فقط میان ایران و عربستان نیست بلکه طرف سوم این اختلاف کویت است چرا که این میدان مشترک میان ایران با عربستان و کویت است و کویت مدعی است میدان نفتی آرش، کویتی- سعودی است و ایران حق بهره‌برداری از آن را ندارد. میدان گازی آرش در شمال خلیج فارس واقع است و این میدان را شرکت نفتی ژاپنی «ای - او - سی» در سال ۱۳۴۶ کشف کرد. ذخیره گاز این میدان ۲۰ میلیارد متر مکعب و ذخیره نفت در جای آن هم نزدیک به ۳۱۰ میلیون بشکه برآورد می‌شود که ایران و کویت در آن زمان هر کدام امتیاز بهره‌برداری از این میدان را ایران به شرکت نفت ایران و انگلیس (بی پی فعلی) و کویت به شرکت رویال داچ شل داده است. نزاع بر سر این میدان گازی میان ایران و کویت به دهه ۱۹۶۰ مربوط می‌شود که هر کدام از این کشورها حقوق حفاری برای کشف گاز را به دو شرکت مختلف واگذار کرد. عربستان و کویت در گذشته، توافقی برای توسعه این میدان امضا کردند اما ایران اعتراض و تاکید کرد که او نیز در این میدان اشتراک دارد و برخی از بخش‌های آن در آب‌های منطقه ای ایران قرار دارد (عیسی نیا و آرائی، ۱۴۰۲: ۱۴). در سال ۲۰۱۱، ایران حفاری در این میدان را از سر گرفت و این باعث شد که کویت و عربستان درباره ترسیم مرزهای دریایی خود و ترسیم میدان‌های نفتی مشترک به توافق برسند و همزمان مذاکره با کویت در خصوص کمربند دریایی در مرز ساحلی را آغاز کرد که پس از چند سال و با ۹ دور مذاکرات بی نتیجه مانده است. در دسامبر ۲۰۱۹ کویت و عربستان یادداشت تفاهم «همکاری مشترک برای توسعه میدان آرش امضا کردند که در مارس ۲۰۲۲ عملی شد. در ۲۱ مارس ۲۰۲۲ عربستان و کویت، توافقی را برای توسعه این میدان گازی امضا کردند که به موجب آن شرکت نفت کویت و شرکت آرامکو اقدامات لازم برای توسعه این میدان گازی و استخراج آن را انجام می‌دهند. کویت بر این موضع تاکید کرد که تنها این کشور و عربستان سعودی مالکیت این میدان را در اختیار دارند. این میدان گازی حدود ده تا ۱۳ تریلیون فوت مکعب گاز دارد و می‌تواند روزانه یک میلیارد فوت مربع گاز و ۸۴ هزار بشکه میعانات گازی، که عملاً یک نفت بسیار سبک است، تولید کند. گاز این میدان بطور خاص برای ایران و عربستان سعودی از اهمیت کمتر اما برای کویت از اهمیت بیشتری برخوردار است که در سال ۲۰۲۲ روزانه ۱.۲۹ میلیارد فوت مکعب گاز تولید می‌کرد حال آنکه مصرف

روزانه اش ۲.۱ میلیارد فوت مکعب بود. کویت همچنین حجم بزرگی از سوخت نفت را برای تولید برق مصرف می‌کند و متکی به واردات گاز مایع هم هست. در چارچوب توافق مارس ۲۰۲۲ میان کویت و سعودی، این دو کشور گاز حاصله از میدان الدرّه را بطور مساوی تقسیم می‌کنند و آن را با خطوط لوله جداگانه به قلمروی خود انتقال می‌دهند (Cafiero, 2023: 1-3). همچنین بر اساس قرارداد مارس ۲۰۲۳، کویت و عربستان سعودی توافق کردند که یک پروژه توسعه مشترک در این زمینه انجام دهند و به طور کامل ایران را کنار بگذارند و در بیانیه پایانی نشست اخیر شورای همکاری خلیج فارس در سال ۲۰۲۴ که با حضور وزرای خارجه کشورهای عضو در ریاض تشکیل جلسه دادند، از لحن تندتری استفاده شد و در بند ۱۲ این سند ادعا شده که آرش منحصراً متعلق به کویت و عربستان سعودی است و آن‌ها به تنهایی از حقوق کامل بهره‌برداری از آن برخوردارند. در ادامه این بیانیه به طور قاطع «هر گونه ادعای وجود حقوق طرفین دیگر در این زمینه» را رد کرد (EN.webangah, 2024) با این حال، با توجه به اینکه دعوای ایران یک مانع به شمار می‌رود، آن‌ها هنوز عملیات توسعه این میدان را به صورت رسمی آغاز نکرده‌اند و اقدامات کویت و عربستان با واکنش مقام‌های ایرانی مواجه شد و محسن خجسته مهر، مدیرعامل شرکت ملی نفت ایران اعلام کرد که آمادگی کامل برای آغاز حفاری در میدان مشترک نفتی آرش وجود دارد و منابع قابل توجهی را برای اجرای طرح توسعه این میدان در هیات مدیره شرکت ملی نفت ایران تصویب شده است (تابناک، ۱۲ بهمن ۱۴۰۲). میدان آرش برای ایران یک فرصت آشکار جهت به دست آوردن کنترل بر یک منبع انرژی ارزشمند است و با تضمین دسترسی تنها به ۴۰ درصد از چنین میدان گازی بزرگ، ایران می‌تواند امنیت انرژی خود را افزایش داده و قابلیت‌های اقتصادی خود را افزایش دهد و در نتیجه نفوذ سیاسی و استراتژیک خود را در منطقه افزایش دهد و از آن‌جایی که ایران بعضی کشورهای شورای همکاری خلیج فارس را متحد دشمن خود در واشنگتن می‌داند، افزایش تنش‌ها بر سر میدان آرش آزمون دیگری برای ایران در به چالش کشیدن منافع ایالات متحده در منطقه ایجاد می‌کند.

شکل ۱: میدان نفتی و گازی آرش (Geopolitic monitor, 2023)

همکاری‌های نظامی - دفاعی کویت و آمریکا: در سال ۱۹۹۱ کویت از طریق یک توافقنامه دفاعی با ایالات متحده همکاری نظامی برقرار کرد که بر اساس آن هزاران نیروی آمریکایی در کویت مستقر شدند که به پایگاه لجستیکی اصلی عملیات آمریکا و ائتلاف در جریان تهاجم به عراق در سال ۲۰۰۳ تبدیل شد و بعداً به خروج نیروهای آمریکایی و تجهیزات نظامی آن از عراق کمک کرد. همچنین از خاک این کشور در عملیات ائتلاف بین‌المللی علیه داعش در عراق و سوریه استفاده شد. بیش از ۱۳ هزار سرباز آمریکایی در کویت (طبق آمار وزارت امور خارجه ایالات متحده در سال ۲۰۲۱) در بسیاری از پایگاه‌های نظامی مستقر هستند که مهمترین آن‌ها عبارتند از: پایگاه عریفجان: این پایگاه بزرگترین پایگاه نظامی آمریکا در کویت است و مقر اصلی نیروهای آمریکایی در این کشور است. پایگاه هوایی علی‌الاسلام: شامل لشکر ۳۸۶ نیروی هوایی آمریکا است که مرکز حمل و نقل هوایی و نیروی پشتیبانی نیروهای مشترک و نیروهای ائتلاف بین‌المللی در منطقه است. پایگاه پادگان دوحه: مقر فرماندهی مرکزی ارتش آمریکا و کویت، نیروی ضربت مشترک و اعضای لشکر سوم پیاده نظام ایالات متحده است. پایگاه بیوری: دارای رادارهای پیشرفته‌ای است که در موقعیت‌های دید کم هنگام فرود هواپیما استفاده می‌شود (Saab, 2022: 10). به گفته وزارت خارجه ایالات متحده، آمریکا دارای ۲۲۰۰ دستگاه خودروی مقاوم در برابر مین در کویت است که اکثر آن‌ها از قبل برای انجام هرگونه عملیات ضروری ارتش آمریکا در آنجا مستقر شده‌اند.

همچنین در کنار رزمایش‌های نظامی با کویت که آخرین رزمایش در سال ۲۰۲۳ با هدف بازگیری و پرتاب تجهیزات نظامی و لجستیکی از روی هواپیمای لاکهید سی-۱۳۰ هرکولس بوده است، ایالات متحده با فروش سیستم موشکی زمین به هوا به کویت و سیستم دفاع هوایی میانبرد به ارزش ۳ میلیارد دلار موافقت کرد و حدوداً ۲۰۰ میلیون دلار مهمات دفاعی تحت سیستم فروش‌های دفاعی خارجی (FMS) که شامل هلیکوپترهای AH-64E آپاچی، قطعات یدکی برای پیکربندی پاتریوت، مهمات آموزشی و تجهیزات مرتبط با M1A2K به کویت فرستاد که این معامله تسلیحاتی به طور قابل توجهی ظرفیت نظامی کویت را برای دفاع از خود، مبارزه با تروریسم و ترویج امنیت و ثبات منطقه‌ای توسعه داده است (militaryleak, 2024). تصمیم پنتاگون برای تقویت قوای نظامی کویت در منطقه را با نگاهی فراگیرتر به مناقشاتی که آمریکا در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی با آن مواجه است، می‌توان تفسیر کرد. شاید هدف واشنگتن از این اقدام، جلب توجه ایران به سیطره امنیتی انحصاری خود بر خلیج فارس با توجه به تحکیم روابط کشورهای منطقه مخصوصاً ایران با چین باشد. همچنین هدف آمریکا تقویت استفاده از جنگنده‌ها در اطراف تنگه راهبردی هرمز به منظور محافظت از کشتی‌ها در برابر خطرات ایران است. اما منابع دیگر معتقدند این تصمیم آمریکا در نگرانی واشنگتن و فرماندهان نظامی آمریکایی از روابط در حال گسترش ایران و روسیه و سوریه در سراسر غرب آسیا، ریشه دارد. از منظر ج.ا. ایران، حضور نظامی آمریکا در منطقه تهدیدی برای امنیت خود تلقی می‌شود و این موضوع پس از شهادت حاج قاسم سلیمانی فرمانده نیروی قدس سپاه پاسداران توسط نیروهای هوایی آمریکا در بغداد موجب حساسیت بیشتر ایران از تحولات نظامی در منطقه خلیج فارس شده است.

همکاری‌های نزدیک عربستان سعودی و کویت: پادشاهی عربستان سعودی در صدر اولویت‌های سیاست خارجی کویت قرار دارد و دیپلماسی کویت همواره بر فعال‌سازی همکاری و حمایت از نزدیکی با عربستان سعودی در همه سطوح تأکید دارد. در سطح دوجانبه و خلیج فارس، گفت‌وگوهای سعودی-کویتی به طور منظم پس از بحران‌های پیش روی کشورهای حاشیه خلیج فارس و جهان عرب برگزار می‌شود و موضع کویت و عربستان سعودی اغلب به توافق در دیدگاه‌ها درباره این بحران‌ها منجر

می‌شود. در مورد ج.ا. ایران، موضع دو کشور در رد تهدیدات ایرانی علیه کشورهای خلیج فارس هم‌راستا است و دو طرف به دنبال شکل‌دهی به یک موضع واحد در برابر ایران از طریق هماهنگی تلاش‌ها در چارچوب شورای همکاری خلیج فارس هستند. در مورد مسئله فلسطین، عربستان سعودی و کویت بر سر نحوه برخورد با آن توافق دارند که شاید بارزترین تجلی این توافق در رد عادی‌سازی روابط با اسرائیل از سوی هر دو کشور و تمایل آن‌ها به ارائه حمایت مادی و معنوی به مردم فلسطین در تمام سطوح باشد. با این حال، این موضوع مانع از وجود برخی تفاوت‌ها بین ریاض و شهر کویت در قبال تهران، جایی که کویت و ایران به سطوحی از روابط دوستانه دست یافتند، نمی‌باشد (Bahgat et all. 2017: 154). همچنین پس از بهار عربی، عربستان سعودی مسیر سیاست خارجی سستی خود را رها کرد و به سمت رویکردی تهاجمی حرکت کرد. عربستان سعودی در برابر قیام‌ها و انقلاب‌های عربی موضع ضدانقلابی اتخاذ کرد و انتظار داشت که کشورهای دیگر در خلیج فارس نیز از آن پیروی کنند. عربستان سعودی سعی کرد کویت را تحت فشار قرار دهد تا به ائتلاف عربی به رهبری ملک بن سلمان بپیوندد و از طرف دیگر موضع کویت و ج.ا. ایران نسبت به بهار عربی در سال ۲۰۱۱ به شدت متفاوت بود: در حالی که کویت انقلاب‌های بهار عربی را یک موج بزرگ برای ضربه زدن به ثبات کشورهای عربی از جمله کویت و ایجاد تغییرات بنیادی در ساختار قدرت‌های خود می‌دانست، ایران این انقلاب‌ها را ادامه انقلاب ایران در سال ۱۹۷۹ و پاسخی از سوی ملت‌های عرب به پیام انقلاب ایران می‌دانست (Salameh, 2024). (۹) اعتراضاتی که در فوریه ۲۰۱۱ بحرین را در بر گرفت، آزمون مهمی برای روابط کویت و ایران بود، زیرا طرف ایرانی به شدت در بحران مداخله کرده و اپوزیسیون بحرینی را به ایجاد تغییر سیاسی به نفع بلوک شیعه در داخل بحرین تشویق کرد، اما ورود نیروهای سپر جزیره به بحرین که کویت نیز در آن شرکت داشت، باعث سرکوب نیروهای آزادی‌خواه بحرینی شد و روابط میان ایران و کویت را متشنج کرد.

نتیجه‌گیری

روابط ایران و کویت را می‌توان متأثر از دو متغیر دانسته است؛ دسته نخست به موضوعات مناقشه برانگیز سیاسی در سطح منطقه همچون روابط دفاعی - نظامی کویت

و آمریکا، اختلاف بر سر میادین نفتی و گازی آرش و همکاری عربستان و کویت در تحولات منطقه‌ای دانست. علی‌رغم اینکه کویت همواره نقش بی‌طرفانه‌ای از خود نشان داده، اما ماهیت روابط این کشور با آمریکا و عربستان همواره در روابط با ایران تاثیر داشته است. برای مثال در سال ۲۰۲۳ عربستان و کویت برای بهره‌برداری از میدان گازی آرش تفاهمنامه بدون حضور ایران امضا کردند؛ این در حالی است که میدان گازی آرش یک میدان مشترک بین کشورهای ایران، کویت و عربستان سعودی است و بخش‌هایی از آن در محدوده آب‌های تعیین حدود نشده بین ایران و کویت قرار دارد. متغیر دومی که در روابط ایران و کویت نقش داشته، موضوع اقتصادی و فرهنگی است. بیشترین نوع همکاری میان ایران و کویت در زمینه اقتصاد و تجارت کالاهای مورد نیاز دو طرف بوده و حجم مبادلات اقتصادی پس از توافقتنامه گمرکی در حال افزایش می‌باشد. افزون بر این، ایران و کویت با همکاری عراق می‌توانند مبادلات تجاری خود را از راه زمینی گسترش دهند و بسترهای لازم برای ترانزیت زمینی کالا از ایران و آسیای مرکزی به کویت را فراهم نمایند که از لحاظ اقتصادی برای هر دو کشور ارزشمند خواهد بود. ایران و کویت در عرصه‌های فرهنگی زمینه‌های مناسبی در تبادلات دانشگاهی و آموزش زبان فارسی، برگزاری برنامه‌های مشترک نمایشگاهی و گسترش همکاری‌های کذیبی و رسانه‌ای از طریق شیعیان کویت دارند و گسترش این نوع فعالیت‌ها می‌تواند فرصت‌های بیشتری برای ارتقای روابط دوجانبه فراهم آورد.

منابع

۱. امیری، مهدی؛ فلاحی، احسان. (۱۴۰۱). "ژئوپولونومی روابط ایران با جمهوری آذربایجان و ارمنستان." *مطالعات اوراسیای مرکزی*. دوره ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان.
۲. پوراحمدی، حسین؛ فیض‌اللهی، مهدی. (۱۴۰۲). "بازی با حاصل جمع صفر در قفقاز جنوبی (با تاکید بر جنگ قره باغ ۲۰۲۰)." *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*. سال ۲۱، شماره ۱۲۳، پاییز.
۳. تابناک. (۱۴۰۲). "واکنش ایران به بیانیه عربستان و کویت درباره میدان آرش."

<https://www.tabnak.ir/fa/news/1219195>

۴. خسروزاده، علیرضا؛ نورمحمدی، مرتضی. (۱۴۰۲). "شناسایی فرصت‌ها و چالش‌ها در روابط دوجانبه ایران و کویت." *فصلنامه تعاملات دیپلماتیک*. سال اول، شماره ۲، تابستان.
۵. عیسی نیا، محمد جواد؛ آرائی، میثم. (۱۴۰۲). "روند توسعه اصل انصاف در اختلافات دریایی کویت و ایران از دوره پهلوی تاکنون." *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*. سال ۲۴، شماره ۹۶، پاییز.
۶. گل کرمی، عابد؛ متقی، افشین. (۱۴۰۱). "تبیین طیف رفتاری ج.ا. ایران در منطقه خلیج فارس؛ تقابل سیاست خارجی وضعیت محور و ژئوپلیتیک موقعیت محور." *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*. دوره ۵۴، شماره ۱، بهار.
۷. یگانه صالحی، مهرداد؛ رئیسی نژاد، آرش. (۱۴۰۲). "اتحاد آنکارا- باکو در جنگ دوم قره باغ و تاثیر آن بر امنیت ملی ایران." *فصلنامه سیاست خارجی*. سال سی و هفتم، شماره ۲، تابستان.
۸. منتظر القائم، اصغر؛ بندانیف معصومه. (۱۳۹۴). "واکاوی جایگاه شیعیان در تحولات سیاسی کویت." *پژوهش‌های تاریخی جهان اسلام*. شماره ۱۲۸.
۹. کریم آبادی، نورالدین. (۱۳۹۵). "تاثیر انقلاب اسلامی بر خیزش‌های مردمی در کشورهای عربی خاورمیانه." *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی*. دوره سوم، سال هشتم، شماره ۲۸.

10. Albloshi, Hamad H. (2016). "Sectarianism and the Arab Spring: the Case of the Kuwaiti Shi'a." *The Muslim World*. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/muwo.12127>.
11. Alenezi, Adnan. (2020). "The regional challenges affecting Kuwait's national security." *Review of Economics and Political Science*. Vol. 5 No. 1, DOI 10.1108/REPS-06-2019-0088.
12. Al-Mdaires, Falah. (2010). *Islamic Extremism in Kuwait: From the Muslim Brotherhood to Al-Qaeda and other Islamic Political Groups*. New York: Routledge.
13. Alsalloum, Khaled Abdulaziz & Mohamed Salman Tayie. (2018). "The Present and Future of Kuwaiti-Iranian Relations and Their Influence on the Security of the Arabian Gulf." *Asian Social Science*;

Vol. 14, No. 1; 2018 ISSN 1911-2017 E-ISSN 1911-2025 Published by Canadian Center of Science and Education.

15. Bazoobandi, Sara. (2020). "The New Regional Order in the Middle East." This Palgrave Macmillan imprint is published by the registered company Springer Nature Switzerland AG, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-27885-4>.

16. Cafiero, Giorgio and Cinzia Miotto. (2016). "Kuwaiti-Iranian Relations: The Energy Angle." <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/kuwaiti-iranian-relations-the-energy-angle>.

17. Cafiero, Giorgio. (2023). "Iran-Arab Reconciliation Challenged by Competing Claims to Natural Gas in the Persian Gulf." <https://www.stimson.org/2023/iran-arab-reconciliation-challenged-by-competing-claims-to-natural-gas-in-the-persian-gulf/>.

18. Cushman, John H. (2016). "Iranian Attacks on Kuwaiti Port Called Cause for U.S. to Retaliate ." The New York Times, <http://www.nytimes.com/1987/10/18/world/iranianattacks-on-kuwaiti-port-called-cause-for-us-to-retaliate.html>.

19. Economic Report. (2024). "Kuwait. Embassy of Switzerland in Kuwait." www.eda.admin.ch/kuwait.

20. Efraim Karsh. (2002). *The Iran-Iraq War 1980–1988*. Oxford: Osprey Publishing.

21. EIA.gov. (2023). "Kuwait's energy overview." <https://www.eia.gov/international/analysis/country/KWT>.

22. EN.webangah. (2024). "Repeating the claim of the Persian Gulf Cooperation Council about the Arash gas field." <https://en.webangah.ir/2024-03-03/news=70521/>.

23. EU-GCC Dialogue on Economic Diversification. (2023). "GCC Country Economic Profile - State of Kuwait." <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/Country%20Fiche%20Kuwait%202020.pdf>.

24. Farrokh, Kaveh. (2011). *Iran at War: 1500–1988*. Oxford: Osprey Publishing.

25. Militaryleak.(2024). "United States Turns Over C-130H Hercules Aircraft to Botswana Defence Force." <https://militaryleak.com/2024/07/03/united-states-turns-over-c-130h-hercules-aircraft-to-botswana-defence-force/>.

26. Nasr, Vali. (2006). *The Shia Revival: How Conflicts Within Islam will Shape the Future*. New York: Norton.

27. Ramezani Bonesh, Farzad.(2023). Kuwait's Economy: Opportunities, Challenges, & 2024 Outlook. <https://www.middleeastbriefing.com/news/kuwait-economy-opportunities-problems-2024-outlook>.

28. SAAB, BILAL Y.(2022). "BEYOND POST-DESERT STORM HOW TO ELEVATE THE US-KUWAIT SECURITY PARTNERSHIP." <https://mei.edu/sites/default/files/2022-09/Saab%20-%20Beyond%20Post-Desert%20Storm%20-%20How%20to%20Elevate%20the%20US-Kuwait%20Security%20Partnership.pdf>.

29. Salameh, Mohammed Turki Bani. (2024). "Kuwait's Hedging Strategy Toward Iran and Saudi Arabia." *MIDDLE EAST QUARTERLY*. Spring. <https://www.meforum.org/middle-east-quarterly/kuwait-hedging-strategy-toward-iran-and-saudi>.

30. Tehran times. (2023). "Arab Students in Kuwait Interested in Persian Language." <https://www.tehrantimes.com/news/101762/Arab-Students-in-Kuwait-Interested-in-Persian-Language>.

31. Ward, Steven R. (2009). *Immortal: A Military History of Iran and Its Armed Forces*. Washington DC: Georgetown University Press.